

Рајко ЦЕРОВИЋ

СЛУЧАЈНОСТ ИЛИ АНТИЦИПАЦИЈА

*О неким незаобилазним аналогијама у романима
„Невидбог” и „На Дрини ћуприја”*

Друга половина управо протеклог вијека не само што у дугој црногорској повјесници представља изузетно плодан период развоја црногорског књижевног израза, жанровско и тематско разграновање и богаћење књижевних форми него и вријеме јачања свијести о субјективизацији укупне црногорске књижевне баштине, прије свега у просторима заједничког језика. Крај вијека и крвави распад некадашње заједничке државе, ма колико то парадоксално звучало, дјеловао је на црногорску литературу посебно плодним и стваралачки ослобађајућим вјетровима, чак полетним изразима књижевне и културне самосвијести која раније или није била у тој мјери позната, или је готово илегално трајала под бруталним асимилационим притисцима и својатањима. Никад се више, упркос очигледном сиромаштву, покушајима маргинализације и милитантног негирања црногорског националнокултурног и другог индивидуалитета, није писало и објављивало, никад више, посебно романа, није угледало свјетлост дана на црногорском тлу као у току посљедње деценије тек протеклог и првих година новог вијека. Књижевно стварање је, не изневјеравајући своју примордијалну природу књижевноестетског феномена и чина, представљало дио пробуђене црногорске интелектуалне енергије, можда најексплицитнији садржај покрета отпора систематским прошлодеценијским покушајима рашчовјечења на црногорском простору, као и дефинитивног затирања црногорског имена и идентитета.

Управо је та пробуђена књижевна самосвијест створила плодно тло за истински стваралачки дијалог са сопственом литерарном традицијом,

поломила неке замарајуће домаће књижевне стереотипе и дунула дахом слободе дуго спутаване прво познатим империјалнопосесивним апетитима, а затим, и истовремено, идеолошким упрошћавањима и ригидијима којима су интелектуалне снаге Црне Горе свјесно и програмски прорачунато гуране у провинцијалне воде. Тек поменутом, и не без тешкоћа и мноштва личних ризика новоосвојеном слободом, данас можемо без страха, увијања и извињавања због просте чињенице да постојимо, бацати јасније свјетло на властиту књижевну традицију. Можемо, дакле, укупну црногорску књижевну баштину сагледати не само у превасходно интертекстуалним релацијама са другим јужнословенским литературама него истовремено уочити раније недовољно регистроване унутрашње везе и односе међу књижевним феноменима и јаким индивидуалностима, потпуније инспиративније слиједити могућу развојну линију пуноће и граница простирања једног националног књижевног искуства.

У свјетлости протеклих петнаестак година изузетно плодног књижевног стварања у Црној Гори, као и новијих књижевнотеоријских сазнања, која посебно најмлађа генерација црногорских књижевника с лакоћом баштини и примјењује у властитој књижевној пракси, дефинитивно су пале бројне предрасуде везане за раније схватање укупности црногорског књижевног наслеђа, за уџбеничка упрошћавања и свјесна заобилажења значења неких црногорских књижевних појава и феномена, а посебно бачена дубља књижевно историјска сонда према стварним почецима књижевног стварања у Црној Гори.

Данас нам се, послије трагичних искустава посљедње деценије прошлог вијека, и трајног слома империјалне владајуће културне матрице која је посебно била догматизована у Црној Гори, први црногорски роман „Невидбог”, заумно даровитог Риста Ратковића, седамдесет и једну годину послије његовог првог објављивања, указује у потпуно новој свјетлости, поставља у друкчији историјско-књижевни контекст у односу на ранија олака и упрошћена сврставања овога аутора у оквире само поједностављено схваћене међуратне социјалне књижевне школе. Нешто слично се догађа и са Ратковићевом лириком, јер његов стих, примјера ради, „Мртва си, а тебе нема”, препун неке тамне енергије и готово оностране видовитости, тешко може имати икаквог додира са изван бића литературе програмираним идеолошким будницама као преовлађујућим садржајем социјално обојене поетике својствене бројним ауторима између два рата на тлу бивше заједничке државе. Ратковићева пјесма „Бивши анђели”, несумњиво незаобилазна и за најстрожи антологијски избор из укупног пјесничког наслеђа, посебно међуратног језичког искуства на бившем југословенском простору, ни најнеобавез-

нијом асоцијацијом се не може довести у везу са теоријском ускошћу међуратне, а добрим дијелом и поратне социјалнокњижевне моде? Уосталом, Ратковићеву пјесму „Мртви анђели” Миодраг Павловић је уврстио у „Антологију српског песништва” која обухвата вријеме од почетка писмености у Срба па до 1964, дакле до године првог издања овог до сада најмање оспораваног антологијског избора из српског пјесништва кроз вјекове.

У свјетлости назначеног ослобођења до бројних предрасуда и стереотипа везаних за црногорску књижевност, данашње ишчитавање Ратковићевог романа, под метафоричким насловом „Невидбог”, суочава нас са готово зачуђујућом слободом и модерношћу форме, намјерним одсуством за своје вријеме обавезно везаног фабулирања, концентрацијом укупног наративног материјала око одређених готово концентрично распоређених емотивно-семантичких жаришта која тек својом композиционом укупношћу долазе у међусобно богате значењске односе и ново међусобно освјетљавање.

Да ли је онда, посматрано у склопу набројаних чињеница или претпоставки, „Невидбог” роман хроника, да ли сугестивни запис о једном менталитету или једном свијету на издисају, да ли за своје вријеме луцидна књижевно-социолошка студија неког бескрајно изолованог свијета оријенталне касабе, какво је неспорно Бијело Поље у вријеме Ратковићевог дјетињства? Да ли је „Невидбог” роман о одрастању Васка Јеремића, његовим првим суочавањима са животним грубостима и незаобилазном драмом сваке адолесценције, да ли, опет, хроника постепеног пропадања једне у такозвано турско вријеме имућне трговачке породице, да ли у највећој мјери аутобиографска исповијест ослоњена на ауторовом сјећању трајно сачувани сентимент идиличног и очевим ауторитетом заштићеног дјетињства, и то писана из перспективе пишчевих зрелих година боемског потуцања, готово библијскојововског сиромаштва, властите трагичне изузетности и грађанске апартности које је, опет, Ристо Ратковић увијек био дубоко свјестан? Да ли је „Невидбог” роман о потиснутим страстима и потмулој вјерској мржњи која је вјековима наслагана да би избила на видјело у тренуцима наглих социјалних промјена и отворених политичких и друштвених преврата? Откуда Ратковићу за своје вријеме невјероватно суптилно поимање заједничке несреће свијета касабе са обје стране барикаде, дакле и са рајетинскоправославне, па касније наводно побједничке, или друге некада осине, а онда поражене и маргинализоване муслиманске стране? И то у друштву и времену које није имало превише сензибилитета за вјерску или националну правду, ни слуха за танане дистинкције између кул-

турних, не само конфесионално условљених модела, који су, или по вишој сили, или мутној свијести о каквој таквој потреби међусобне толеранције као услови опстанка, вјекovima трајали једни поред других? Откуда опет код Ратковића, и то у изузетно сугестивној литерарној експресији, високи степен болно јасне свијести о противурјечјима човјекове природе, оном андрићевски изражајном моралном посртању и лакошћу ишчашењу појединаца из вјекovima уходаних навика, или из раније готово анонимног трајања под кринком грађанске нормалности? Колико се, по Ратковићу, морално нејаки брзо предају неспутаној злочиначкој оргији кад им се за то, у ратном метежу и другом сличном поремећају укаже прилика, до које мјере дуго потискивани деструктивни и аутодеструктивни нагони у сличним тренуцима доживљавају своју егзалтирану реализацију? Да не говоримо о трагици потиснуте и никад реализоване љубави, оном вапијућем крику духа и тијела у простору патријархално обојеног и оријенталним менталитетом са сваке стране пригушеног трајања. Како се то, као што сретамо у Ратковићевом роману, у ратном метежу и поремећају многе промјене брже обаве и снажније залијепе за човјека него за читаве деценије мирнодопског живота?

Коначно, да ли овако претходно постављена питања, у вези са Ратковићевим романом „Невидбог”, можда мање или више асоцирају на опсесивне теме једног другог писца који неспорно припада европској књижевној елити? Није тешко погодити да је ријеч о Иву Андрићу, а посебно његовој, у односу на Ратковићев роман, временски дубље и пространије заснованој хроници вишеградске касабе у роману „На Дрини ћуприја”, сугестивној слици опет једног рубног свијета дубоко натопљеног оријенталним колоритом и специфичном трагиком вјековног оријенталног наслеђа. Овакво поређење, односно стављање и наоко необавезном асоцијативношћу два поменута дјела у исту раван, и ако није ријеч о покушају њиховог паралелног књижевног вредновања, већ више о неким унутрашњим аналогијама или могуће случајним подударностима, било би прилично усиљено, чак можда граничило са доњом мјером укуса да роман „Невидбог” није објављен пуних дванаест година прије прослављеног Андрићевог дјела. Дакле, да се „Невидбог” умјесто 1933. појавио послје 1945. године, односно послје првог објављивања романа „На Дрини ћуприја”, умјесно би било, чак донекле незаобилазно, говорити о директним утицајима славног узора на Ратковића, или без много двоумљења не само о тематском него и артистичком плагирању дјела које је својом појавом означило готово недостижну горњу границу укупног књижевног искуства у размјерама већ поменутог језика.

Дозволимо могућност да су сви овдје набројани паралелизми плод чисте случајности, можда постепеног спонтаног отварања и наговјештавања тематских кругова у општијој домаћој међуратној књижевној реалности, који ће у Андрићевом дјелу заиграти моћним семантичким синтезама и супериорним артизмом. Усвајајући сличну претпоставку питајмо се: зар тада заиста искрено не слиједе немали комплименти Андрићевом недовољно пажљивом проученом претходнику? Осим тога, тешко да је широкој и ерудитној Андрићевој интелектуалној и другој радозналости могло из вида измаћи укупно међуратно књижевно стварање јуродивог Риста Ратковића, јер је управо за такве особе, а поготову писце, Андрић увијек показивао појачан и увијек будни интерес. Посебно му није могао остати непознат Ратковићев роман, и то у времену које се није одликовало ни мноштвом ни квалитетом домаће продукције ове врсте. Са друге стране, Андрићу, који је у односу на своја прозна ремек-дјела остао ипак осредњи, да не кажемо пјесник далеко испод нивоа свога романијерског и приповједачког умијећа, није могло остати непознато Ратковићево лирско стварање, онај болно искрени крик непатворене патње у којој Ратковић никад није тежио ка сувише видљивој естетизацији, односно хотимичном универзализовању властите интимае. Уосталом, Ратковић се, заједно са неколико бучних и даровитих пјесника у међуратном Београду, добро познатих и у кафанском свијету и на књижевној естради, и високо уважаваних од књижевне критике (Р. Драинац, Д. Благојевић, М. Дединац) на једном налазио у сâмом центру пажње не само књижевне јавности, поред осталог, и покретањем књижевних часописа који су не само својим субверзивним манифестима најчешће граничили са књижевним, али и грађанским скандалом. Ратковића је просто било немогуће не запазити у међуратној београдској књижевној чаршији као неглумљеног него аутентичног боема, грађанског и књижевног побуњеника противу конвенционалности средине у којој је трајао. Још теже је било заобићи његов роман, који је одмах послуже појављивања био и награђен и доживио похвалне критике. Роман је у међуратној југословенској књижевној стварности, не само у Београду, био ријетка појава која је изазивала разумљиву радозналост, јер је то било, у првом реду, вријеме поезије, посебно надреалистичког, али и других пјесничких експеримената, мање или више до овог дијела Балкана закасњело дотураних из познатих европских културних центара. Коначно, о томе да је Ратковићево дјело настало између два свјетска рата Андрићу могло остати непознато не може бити говора.

Дакле, ако се можда не може говорити о буквалној Ратковићевој антиципацији неких опсесивних тематских кругова који су касније Ан-

дрићу служили за темељно отварање и суптилну вивисекцију противурјечја људске природе, ако могући међусобни књижевни утицаји ове врсте нијесу у књижевноестетској анализи подложни упрошћавању и отвореној експликацији, што би на свој начин банализовало књижевни чин по себи, не можемо се отети утиску да Ратковићев роман у односу на најпознатије Андрићево дјело нуди неке готово задивљујуће аналогije, да ли тематске или и артистичке антиципације које су у Ратковићевој превасходно лирској природи остајале или као лајтмотивски наговјештај, или просто лирски сажета иницијација за можда и Андрићеву широко засновану и виртуозно изведену композициону цјелину у роману „На Дрини ћуприја”. У оба случаја основна тематска нит концентрисана је на живот касабе, рубни свијет на ни мало помирљивом додиру сукобљених вилајета, онај трагично непомићни менталитет који сваку и најмању промјену доживљава као крај постојања и смислености егзистенције. И у једном и другом случају испод привидног маловарошког мира и вјековима уходаних навика тиња и до пароксизма се разрасла нагомилана, не само вјерски мотивисана мржња, која ће експлодирати првим поремећајима сваке врсте касабљијске непомићности. У оба примјера, што је посебно занимљиво, крупну улогу у животу и укупној судбини касабљијског живља игра ријека, код Ратковића Лим, а код Андрића Дрина. Као да је и ту, ако пустимо аналогijaма на вољу, садржана својеврсна симболика, јер се Лим улива у Дрину, баш тако како Ратковићев роман претходи Андрићевом. Док у индигенизну композицију романа на „На Дрини ћуприја” Андрић бројне људске судбине и појединачне на први поглед одвојене сторије веже повијешћу моста, и то од његове вишегодишње изградње до каснијег трајања над људском пролазношћу побједничке витке силуете, Ратковић у „Невидбогу” готово цјелокупну нарацију, наравно не толико успјешно као Андрић, обједињава завичајном ријеком, можда јединим правим свијетлим сјећањем на властито дјетињство, ријеком која ће му се увијек привиђати, чак и у египатској пустињи. Васко Јеремић, још у дјетињству рањен тешко разумљивом погибијом младог, животним еланом и љепотом обдареног стрица, затим горким сусретима са другим погибијама и осветама, честим вјешањем и тријумфалном симфонијом смрти пред властитим очима, све своје трауме покушава лијечити на обали и у брзацима завичајне ријеке, враћа јој се послије сваког искушења и готово јој повјерава све своје муке и питања на која не налази одговор. Андрић у роману „На Дрини ћуприја” демонстрира високо литерарно мајсторство, остајући формално у равни заиста романескне хронике; Ратковић, не баш досљедно, слиједи два кључна лика. Један је богати, а потом пропа-

ли трговац Обрад Јеремић чија се судбина, наравно значајно измијењена, понавља, односно наставља животописом његовог сина Васка. То не значи да у „Невидбогу” није ријеч о хроници, и то опет једне касабе у судбоносно превратничким данима од уласка побједничке црногорске војске у варошицу 1912. године, па до краја Првог свјетског рата. Временски различит захват, код Андрића мјерен вјековима, а код Ратковића сабијен у драматичних шест година, условили су у првом примјеру чисти облик романа хронике, а у другом извјесно мање или више жанровско мијешање.

Кад говоримо о очигледним аналогијама, разумљиво без вриједносног поређења између два поменута романа, али по много чему не само тематски блиска, што је условљено и сличним животним искуствима и извјесном биографском подударношћу ране младости двојице аутора, посебно нам се сугестивно намеће једна незаобилазна паралела. Ријеч је о ликовима двију несрећних дјевојака које у оба романа готово доминирају укупном наративном грађевином, могло би се рећи представљају најупечатљивије и најпамтљивије епизоде у цјелокупној композиционој оркестрацији оба дјела. Сlike животног краја Андрићеве „мудре и лијепе Фате Авдагине” и Ратковићеве несрећне љепотице Васвије фасцинантно су блиске, опсесивно остају као исти литерарни знак у читаочевом сјећању, готово се неодољиво намећу подједнако снажним емотивним набојем и митским размјерама њихове личне несреће. Овдје у првом реду мислимо на призор намјерно завитланих дјевојачких тијела са моста у набујали Лим или Дрину, свеједно. Сличност, прије свега у тој посљедњој суицидној сцени, која својом незаборавном ликовношћу ставља тачку на њихову укупну несрећу, толиких је размјера да се ова два лика и нехотично у читаочевој меморији могу просто помијешати, посебно ако је прво читање и једног и другог романа временски међусобно удаљено.

Наравно, ријеч је о сличности која се намеће односно њиховим пажљивијим поређењем, уочавају се битне разлике, које показују у првом реду пуни сјај Андрићевог књижевног мајсторства, али при том се не само не деградира или умањује укупно зрачење Ратковићевог дјела, него, опет филмски речено, извјесне секвенце из „Невидбога” просто стављају у положај могуће антиципације каснијих шире разрађених и раскошније заокружених Андрићевих сторија у роману „На Дрини ћуприја”. Ратковићева Васвија, заљубљена у православног младића Ђорђа са којим је доспјела само да измијења тек неколико страсних погледа, и заувјек послуже његове хитре погибије остане њиме заробљена, полако вене и копни, што под теретом своје фаталне љубави, прве и је-

дине конкретно мотивисане еротске сензације која ће је засвагда и дефинитивно искључити из реалног свијета, што, опет, под родитељским батинама као знаку ирационалне вјерске мржње и традиционалне неповјерљивости двају супротстављених свјетова. Изгубивши са годинама трагове некадашње легендарне љепоте, али и остатке разума давно начетог неодољивим ликом лијепог и сувише самосвјесног православног младића пред његову блиску погибију, Васвији још остаје да сумануто похита према мосту на Лиму одакле ће скоком у ријеку окончати свој невесели живот. Сâм скок у набујалу ријеку у Ратковићевом роману не видимо, али је припрема те посљедње суицидне Васвијине сцене толико сугестивна да се скоро можемо заклети да смо је у „Невидбогу” врло конкретно и непосредно доживјели. Све је ту садржано у Васвијином лику што чини неопходне ферменте велике литературе: и чврстим вјерским ограничењима забрањена љубав, фатална удаљеност непомирљивих свјетова које ни младост ни чистота првог љубавног пламена не могу премостити, легендарна и фатална љепота која постаје узрочником античког поремећаја мјере и од сâмог почетка мирише на трагедију, неразумијевање и мржња родитеља, брутална у својој трагичној досљедности. Васвијин лик је просто затегнут на широкој равни обавезног личног пораза у касаблијском мраку. Васвија је звијезда која је кратко засијала да би мрак послје њене свјетлости био још дубљи и безнадежнији. „Мудра и лијепа Фата Авдагина” у Андрићевом роману представља, као и Васвија у „Невидбогу”, најпамтљивију, посебним емотивним набојем и иманентним значењем испуњену епизоду, једну од кључних тачака изузетно сложене композиционе архитектонке Андрићевог дјела. Фата Авдагина се толико издиже мудрошћу и љепотом изнад властите околине да је митски неумитно вреба трагедија. Њена трагична кривица је садржана у гордости изван које живот за њу губи смисао. То је самосвијест доведена до трагичне крајности, готово еротска идентификација са властитом изузетношћу као судбином, односно могућност живота само по мјери гордости која не зна за компромисе. Једном је надмоћно изустила да неће у Незуке, тачније да ће тамо отићи „кад Вељи Луг у Незуке сађе”, али не робује она само тој својој ријечи. Фата Авдагина је за сав живот повријеђена чињеницом да се и у вишеградској касаби, са свим њеним законитостима и табуима, неко, макар то био и њен неприкосновени и идеални бабо, усудио да је удаје без њеног пристанка. То се може догодити и обавезно се догађа другима, али не њој, Авдагиној Фати, која мора живјети по сопственој високој мјери, или ће живот казнити одсуством своје људски раскошне појаве. Неће она ништа пореметити, поштоваће бабову ријеч, неће наруши-

ти ни једну од вјековних забрана, али ће читавих тридесет дана од бабове дате ријечи, пажљиво слажући дјевојачко свадбено рухо, мислити само на онај тренутак када ће се са средине моста, на запрепашћење сватова, бацити у ледену ријеку. Нема ту никаквог поремећаја ума, све је надмоћно и самосвјесно израчунато да се гордо живи још мјесец, пјева, весели, слаже свадбено рухо, ничим не ремети вјековни ропски положај жене у османској цивилизацији, а затим живот нагло и гордо оконча без пристајања на понижавајући пораз и компромис.

Далеко би нас одвела подробнија анализа сличности и разлика између ова два лика, дакле „мудре и лијепе Фате Авдагине” у роману „На Дрини Ћуприја” и трагичне љепотице Васвије у Ратковићевом „Невидбогу”. Још заводљивија би била готово читава студија о сличним тематским круговима у оба романа, о ирационалној мржњи која изненадно избија носећи све пред собом, о трагици сукобљених свјетова, свијету потиснутог еротизма, тамним нагонима који дуго спутавани изненадно и незауостављиво експлодирају. Уз све разлике којима и Ратковић и Андрић мотивишу поступке својих јунакиња, односно пред читаоцем слажу мозаик њихових судбина, готово да ова два књижевна лика имају подједнаку или врло сличну улогу у укупној композицији оба романа. Као да представљају неку врсту лирског предаха у укупности више или мање епски интонираних збивања, помало чак јарко издвојену цјелину која опет не нарушава и једном и другом роману иманентно композиционо јединство.

Но, да се вратимо тези с почетка овог текста, и то једноставним питањем: Да ли је Ратковићев роман „Невидбог” био могућ последице појаве Андрићевог ремек-дјела „На Дрини ћуприја”? Тешко, а да се Ратковићу у најмању руку не пребаце директни утицаји славног узора, чак идентификују тематски слојеви који могу мирисати на плагијат, па, зашто не рећи, не укаже на нека слична композициона и друга артистичка рјешења која бише могуће упућивала на Ратковићево сувишно робовање Андрићевом књижевном обрасцу. То што до сада нико није скренуо пажњу на неке мање или случајне подударности између два поменута романа више је плод априорне критичарске опчињености Андрићевим дјелом, можда само резултат недовољног познавања вриједности Ратковићевог романа, недостатка чула за уочавање релативно сложених релација међу књижевним чињеницама. Можда се, прије свега, ради о духовној инерцији и комформизму књижевне теорије и критике, олаком суђењу уз слијеђење књижевних ауторитета којима бескрајно понављани комплименти и похвале мало значе, а критика тиме дефинитвно упловљава у обиље општих мјеста и баналних констатација. Ако је о цр-

ногорској књижевној јавности ријеч, не само у случају процјене вриједности стваралаштва Риста Ратковића него и других књижевних појава и феномена на црногорском тлу, плашити се оног наслијеђеног, или дуго насљеђиваног, односно наметнутог комплекса инфериорности по коме све што је у литератури црногорско мора бити априорно ниже, провинцијалније, локалније и колоквијалније од других. Наравно, уколико се укупно црногорско књижевно насљеђе и искуство смије национално именовати, за што је, изгледа, многимима још увијек потребна висока доза личне и грађанске храбрости.